

Дар Омельченко

ШКІЛЬНИЦТВО НА КУБАНІ

63555

(зі спогадів М. Омельченко).

У 89

Пам'ятник Запорожцям на Тамані.

Прага 1927.

U 15212

„Народ не вмер, народ живе,
Хвилює по Руїні,
І мова плеще і пливе
Річками по Україні“.

(О. Олесь).

ШКІЛЬНИЦТВО НА КУБАНІ.

(Спогади).

Кубанський Край, між Азівським та Чорним морями, зі своєю красунею Кубаню займає площу в 103,246 кв. кіл. Заселення Кубані козаками почалось в 1792 р., коли Чорноморські козаки по наказу Катерини II переселились на Тамань і заселили правий берег Кубані. (В пам'ять свого першого вступу на кубанську землю, Кубанці потім поставили на Таманському півострові пам'ятник, фотографію якою ї приміщаємо). Східну частину Кубані було заселено повстанцями донськими козаками; та ще на Кубані поселилось багато й таких, хто шукав собі волі та простору, і це були найбільше втікачі з Великої України. З початку переселенці або добровільно, або з наказу уряду, вписувались до козаків, і так побільшувалось козаче військо. Козаки, нащадки Запорожців, називались „Чорноморцями“ (українці); ті ж, що переселились з Дону — „лінейцями“ (росіяне). Селяне, які мешкали або окремими селами, або між козаками по станицях, не вписавшись до Війська, називались іногородніми. Залишились на Кубані і Черкеси (частина переселилась у Турцію).

В сучасну добу населення на Кубані всього $3\frac{1}{2}$ мільон, і складається воно з 72 національностей; українців понад 70% всього населення Кубані. Всі селяне

SLOVANSKÁ KNIHOVNA

3186280258

бувші козаки і бувші іногородні — тепер називаються „хліборобами“. Землею зараз користується все населення згідно конституції С. С. С. Р.

Вважаю, що для читача цікаво було-б знати Кубань з різних боків: хіба не цікаво, які можливості ховає в собі Країна, яка має ґрунт чорнозему від $\frac{1}{2}$ —2 метрів глибини, урожайність без угноєння — пшениці від 70—200 пуд. з десятини, а ячменю 250—300 пуд., або цукрового буряку 800 пуд. Вивіз хліба з Кубані до світової війни рівнявся $\frac{1}{6}$ вивозу зі всієї Росії і $\frac{1}{11}$ світового вивозу хліба; тютюну давала і дає Кубань $\frac{1}{2}$ того, що давала вся б. Росія. Або підземні скарби Кубані? Досить підкреслити, що на Кубані більше 80 пунктів, де є мінеральні води і лікові грязі, з яких декотрі рівняються по якості світовим. Взагалі природні багатства Кубані навіть тяжко уявити, не бачивши їх на власні очі. Але маючи на увазі, що доказом потенціальної сили кожного народу, виявом його духових прагнень являється його шкільництво, тому вважаю доцільним познайомити шановного читача, як Кубань задовольняла потреби освіти до 1920 р. і як стоїть шкільництво в сучасний мент. Роблю це не лише з моєї глибокої, гарячої любови до Рідного Краю, але многолітній мій досвід переконав мене, що освіта на Кубані, стояла, а навіть і досі, згідно відомостей з Кубані, стоїть ліпше, ніж в першорядних губерніях б. Росії, а до світової війни де-які наші школи рівнялись навіть модерній європейській школі. Так, коли в 1905 р., під час нашого адміністративного вислання з Кубані, довелось перебувати $\frac{1}{2}$ шкільного року на Ставропольщині, то спостереження в ділянці шкільництва показали, що школа на Кубані,

як матеріально, так і з боку педагогічного, стояла вище, ніж там. Також літом 1905 р. ми, куб. учителі, брали участь на курсах природознавства та поза-шкільного виховання в Стрільні (біля Петрограду), куди з'їхались учителі зі всіх країв б. Росії, ми побачили, та це підкреслили і всі учасники курсів, що Кубанський вчитель по своєму культурному рівню стояв високо, а ті методи виховання та навчання „близьке до природи“, які демонструвались на курсах, вже практикувались на Кубані. Колиж в році 1913 довелось бути на шкільній виставці Петроградської Округи, то модель „взірцевої школи“, де класи були так улаштовані, щоб вчитель міг вести 3 групи, була така архаїчна, що на Кубані така школа існувала вже як не бажаний виїмок. Коли ж ми зробили де-які зауваження, то на бажання публіки прийшлося зробити тут же на виставці майже цілий доклад, як стоїть шкільництво на Кубані, і наші інформації про школи-палаці, про фізичні кабінети при початкових школах, бібліотеки для учнів і т. п. публіка порахувала за „казку“. На Всеросійському зїзді психологів в 1915 р., та на Всерос. зїзді директорів і начальниць учительських семінарій в 1917 р. в Петрограді, з рефератів, які там були виголошені, учасники зїздів побачили, що Кавказька Округа, хоч по числу грамотних стояла лише на 3 місці, але по якості постановки школи — на першому, бо методи виховання й навчання зробили великий поступ, порівнюючи з Росією: у нас вже було багато шкіл середніх і початкових, де провадились методи модерної педагогіки, вже провадилась працьовна система, вже в нашій школі діти могли виявити свою самодіяльність, індивідуальність, і про-

грами наших шкіл відрізнялись від програм шкіл центр. Росії.

Швидкому росту освіти на Кубані та матеріальному забезпеченню школи сприяли такі фактори: Населення Кубані давно прагнуло до знання і не жаліло грошей на школу; ще в 80 роках минулого століття 136 станиць одрізало від своїх „юртів“ на користь шкіл більше ніж 30,000 десятин ліпшої землі. І ще до 1905 р. по числу грамотних Кубань займала перше місце на Кавказі. Після ж революції 1905 р., в якій і кубанські козаки взяли участь (був заколот в 14 та 15 пластунських батальонах та в Урупському полку), очі козака більше відкрились; козацтво зрозуміло потребу не лише початкової але і середньої освіти і стало засновувати середні школи по станицях.

Станична інтелігенція—учителі, старшина, кооператори і по часті духовенство горливо працювали, щоб підняти культуру рідного краю: впливали на населення, щоб будували школи, залізниці, щоб закладали кооперативи, відчиняли читальні. При школах на Кубані існували „Шкільні Ради“, в які входили священики, учителі, представники уряду станиці та делегати від населення; і учителі стали притягати в ці Ради батьків дітей, які відвідують школу, щоб тісніше звязати школу з населенням. Ліпші з учителів широко відчинили двері школи для кожного, хто цікавився послухати, чому і як навчаються їх діти в школі. Вели бесіди з батьками, як поставлена школа у європейських народів, в Америці. В кінці шкільного року улаштовували академії перед широкою публікою, де діти могли виявити свої знання. Так заохочували й тих, хто навіть вважав не-

потрібним вчити дітей більше як 2—3 роки; бувало так, що діти без дозволу батьків тікали до школи, але мало було батьків, щоб не дбали про освіту своїх дітей. По містах, а головне в Катеринодарі, такий був вплив дітей в середні школи, що засновувались приватні гімназії, яким самоврядування міста

охоче давало допомогу, а потім і цілком перебирало до своїх рук. По містах існували і діточі садки, заходки, але по станицях їх не було.

Завдяки росту шкіл учителів-семінаристів не вистачало, бо до 1905 р. була лише одна учительська семінарія, вчителі йшли багато абсолювенток середніх дівочих шкіл; крім того при Вищепочатк. школах існували 2-х річні педагогічні курси, які і поставляли учителів для початкових шкіл.

Дирекція Народної Освіти турбувалась, щоб підняти культурний рівень учителя і дати йому більше широку педагогічну підготовку; і тому кожний рік дирекція організовувала різні курси.

Під час літних вакацій в різних місцевостях Кубані відбувались курси: педагогічні, природознавства та сільського господарства, руханки, ручних праць (як кошикарство, рукоділля і т. п.), ліпки, креслення бжолярства, розведення гусениць шовкопряда. Курси відбувались або в повітових станицях, або де-небудь в одній з красивих та по клімату здорових місцевостей; так, в Анапі (на березі Чорного моря), що літа відбувались курси природознавства та педагогічні, на яких викладали ліпші російські педагоги з Петрограду та професори різних університетів. Взагалі всі курси провадились під керівництвом добрих фахівців. Учителі охоче відвідували ці курси, навіть без наказу „начальства“, бо було привабно провести декілька тижнів на березу моря, або в горах найліпших кліматичних станціях, як Зеленчук, Старе Жілля. Курси були 4—7 тижневі. Учителі, яких посилала на курси Дирекція Нар. Освіти, або місцева Шкільна Рада, одержували від цих інституцій допомогу 40—50 карб., а для всіх бажаючих взагалі взяти участь на курсах був уможнений безплатний проїзд та безплатне помешкання. Ці курси головним чином і двигали кубанського вчителя „вперед“. Крім того кубанські учителі відвідували різні курси, які улаштував Попечитель Кавказької Округи в різних країнах Кавказа, а іноді пробирались і за кордон: були в Празі, Берліні та інш. (ми бачили кубанців на фотографії екскурсантів, які відвідали в 1908 р. „Дім поправи“ в

Лібні (Прага). Після 1905 р. майже кожний рік під час Різдвяних Свят куб. учителі улаштовували Краєві та повітові зїзди, на яких обмінювались думками, підраховували результати своєї праці, змінляли програми, обговорювали підручники та списки шкільних бібліотек, розв'язували свої фахові і правові питання, а іноді і виносили протести проти свого начальства — інспекторів, або памятаю винесли протест, щоб не приєднуватись до Всеросійської учительської каси, хоч Попечитель Кавк. Округи і настоював на цьому. Головним же чинником, який сприяв високому рівню шкільництва на Кубані, було само населення — по містах інтелігенція та міщане, а по станицях козаки.

Козак - хлібороб, малограмотний, а часто й неграмотний, який майже половину свого життя, та ще ліпшу, молодість, мусив віддавати військовій службі, цей „сірома“ козак глибоко розумів конечність освіти для своїх дітей; він надіявся, що хоч його діти не будуть, майже ціле життя, нести тягар військової служби, яка давала йому „славу козачу та життя собаче“; і не шкодив козак гроший на освіту.

Всі школи, як норма, населення утримувало на свої кошти. Шкільні будинки, часто з помешканням для учителів, були найкращі будинки в станиці. Будинок школи вміщав 5—7 великих кімнат під класи, велику салю на 200—300 дітей, в якій в непогоду робили гімнастичні вправи, ставали рано на спільну молитву та грались підчас перерв. Крім того в такій салі була сцена, де улаштовувались шкільні свята й вистави. Крім того були кімнати під бібліотеку, фізичний кабінет та кімната для учителів. Школи були уряджені модерною шкільною меблею,

а урядження фізичних кабінетів з набором хемічного начиння часто коштували від 5—10 тисяч карб., бо природознавство в наших школах проходило або по Поль-Беру, або по Севруку (400 ст. *in folio*). Великі станиці і міста, для користання всіх шкіл, мали центральні музеї шкільних приладів. Наші шкільні бібліотеки, як для учителів, так і для учнів, були досить солідні і теж частенько коштували десятків тисяч карб. Крім загальної бібліотеки для позакласового читання, існували, т. зв., „мінімальні бібліотечки“ для кожного класа (групи) окремо з 10—15 назв в кількості 40—50 примірників кожної назви. Ці книжечки були для обовязкового прочитання, і учителі підбирали їх або по „рекомендації“ Дирекції Нар. Осв., або згідно постанов учителських зїздів. Учитель в оден день видавав книжечки одної назви всім учням своєї групи, а часто, коли в станиці було де-кільки шкіл, то книжки одної назви видавали в оден день всім учням однакових груп (клясів) в ріжних школах; а через день-два учителі вели розмову з своїми учнями з приводу прочитаної книжечки, а потім всі учителі цих груп мали конференцію і обговорювали, яке вражіння зробила на дітей, майже одного віку, ця книжечка; як проявилась інтелігенція дитини при переказі прочитаної книжки і т. п. В богатях школах крім хрестоматій для читання в класі, учитель користувався „розрізними“ хрестоматіями (окремі брошурки творів якого-небудь автора); це давало можливість учителю більш виявити свою самодіяльність в підборі матеріалу, який би добре пасував до інтелектуального рівня групи і давав би цілком непокалічений твір автора, а не безбарвні уривки, як це часто бува в хрестоматіях.

В початкових школах не лише навчання було безплатне, але всі підручники кожний учень, чи то козак, чи то іногородній, одержував дарма. Правда, діти-іногородні платили (іноді лише на папері) за навчання в козачих школах від 3—10 карб. на рік, але ж одні книжки 2-х класовій школі для учня 4—5 груп коштували 10—15 карб., а пересічні витрати на учня початкової школи виносили 25—50 карб. на рік. Як норма учитель мав одну групу в 50 д., або дві старші групи (4—5), коли в обох було не більше 35 учнів. Тому часто в початковій 2-х класн. школі було по 7—10 учителів. Первісна платня учителю виносила 52 карб. на місяць, крім того була окрема платня за навчання співу, руханці, рукоділлю і т. п. Всі початк. школи, за невеликим виїмком, були коєдукаційні, але майже в кожній станиці були і дівочі школи, де особливу увагу звертали на навчання рукоділлю (крою та шиття білизни й одягу); в дівочих школах рукоділля навчали учительки-фахівці. Треба зауважити, що на Кубані було більше учительок, і я за свої 25 років діяльності не чула про целібат; навпаки, населення і Дирекція Н. О. більше вітали учительку заміжню, бо вона, як мати, ліпше розуміла психологію дітей. Вагітних учительок і хорих учителів заміняли в школі „запасні“ вчителі (8 на весь Край), або практиканти: платила їм або Дирекція, або Шкільна Рада. Майже кожна школа мала сад і огоро́д, де діти навчались сільському господарству та бджолярству, бо в садку було принаймні 2—3 вуликів бджіл. По станицях і селах існували ще школи іногородні та „церковно-приходські, які були куди бідніші (будинки і урядження), ніж козачі; козаки не

так щедро давали гроші на ці школи, а лише допомагали тим, що відрізували ґрунт під будинок школи, іноді давали одноразову субвенцію на будівлю, а учителів утримувала Дирекція Нар. Освіти. Темною стороною шкільництва на Кубані було те, що школа не вміщала всіх бажаючих вчителів, і якість школи розвинювалась за рахунок кількості. До 1905 р. середні та вищепочаткові школи існували лише по містах: Катеринодар, Армавир, Майкоп, Темрюк, Анапа та інші, і як виїмок вищ.-початк. школа була в станиці. Та і то було таких шкіл мало, навчались в них діти багатих, міщан, інтелігенції і рідко козачі, або іногородні зі станиць. Для казачої старшини та „чиновників“ існували дві школи (учні були військові стипендіанти): Дівочий Інститут та Реальна Гімназія для хлопців, розкішно уряджені; а козак своїх дітей для продовження освіти міг віддати лише до фельшарської школи, сільсько-господарської низчої та учительської семінарії. Щоб вступити в ці школи, треба було скласти конкурсний іспит; в семінарію, наприклад, на 20 вакансій, приїздило 120—130 кандидатів.

Після 1905 р. населення Кубані стало засновувати вищепочаткові і середні школи по станицях, а російський уряд гальмував прагнення козака до більшої освіти. Так ст. Пашківська (7 верстов від Катеринодара, зєднана з ним трамваєм) після декілька років упертого домагання, що коштувало і сил і грошей, відкрила на свої кошти гімназію, і щиро хтіла цим похвалитись царю, піславші йому телеграму, але Микола II відповів: „козаку ліпше мати низчу сільсько-господарську школу“.

От-же, яка-б то була небезпека для Росії, коли б кубанці сільському господарству навчались на середній школі! Реальна школа в ст. Івонівській (20 тис. насел.), гімназія в ст. Полтавській (22 тис. насел.) обидві коєдукаційні теж були засновані після кількох років упертого домагання: посилались делегації в Тифліс, осередок Кавказької Округи і, навіть, до Петрограда, до Міністра Н. О., а школи ці населення утримувало на власні кошти, без копійки субвенції. І взагалі на Кубані для станиць середні школи добувались дуже тяжко. Або такий приклад — як населення розуміло потребу школи для Краю: в 1910 р. декілька станиць, на пропозицію Куб. Уряду заснувати середню агрономичну школу, змагаючись, пропонували по 400 десят. землі і гроші на утримання, але Російський Уряд кубанцям відмовив, і нам тим більш було прикро, що в той же час на Дону відкрили і агрономичну і землемірну школи.

Школи росли, а учителів не вистачало і для початкових шкіл; середні ж школи обслуговувались виключно російським персоналом, тай то мало було охочих з закінченою високою освітою їхати на „дикий Кавказ“. Щоб збільшити кадр учителів для початкових шкіл ст. Полтавська заснувала 2 учит-ку семінарію для хлопців, збудувала для неї розкішний 2-х поверховий будинок в 40 кімнат, з церквою, одрізала 15 дес. ліпшої землі біля станиці. (Цю Семінарію потім перебрало Військо). І Семінарія і Гімназія були засновані з ініціятиви В. В. Крижановського, отамана станиці (б. старшина). В Катеринодарі заснували дівочу учит. семінарію, яка була одна з найкращих на Кавказі. Потім відкрили 3-ю учит. семінарію

для хлопців в ст. Безскорбній на Лінії, яка не пожаліла для неї ні землі, ні гроший.

Не скрізь так охоче населення засновувало середні школи, були далеко багатші станиці, де не було і вище-початкової школи, бо не було там своєї інтелігенції, яка б працювала в цьому напрямку. А ст. Полтавська була найбільш поступова; так, вона може була єдина, де в гімназії всі діти козаків станиці навчались дарма, а діти іногородніх і козаків інших станиць платили 60 карб. на рік; полтавцям же пересічні видатки на кожного учня гімназії виносили понад 200 карб.; авторові цих рядків після багатьох клопотів в 1916 році пощастило заснувати другу учительську дівочу семінарію в ст. Полтавській теж завдяки і моральній і матеріяльній підтримці полтавців.

Багато можна розповідати, як кубанці широко розуміли конечність освіти, і як уперто домагались поширення шкіл середніх, але цифри за 1915 р. ліпше з'ясують це. Дітей шкільного віку було 273,640, вчилось 196,267 д.; шкільний вік рахувався від 7 років а приймали до школи лише дітей 8 р., і тому такий великий $\frac{0}{100}$ був дітей поза межами школи. Початкових шк. було 1269; вище-початкових—45; учительських семінар.—3; фахових—4; і середніх—61. Учителів було понад 5000 д. Коли ж Кубань в 1917 р. стала самостійною, коли наша Краєва Рада взяла провід політичного, соціального і культурного життя Краю в свої руки, то освіта на Кубані нагло зробила великий поступ. В 1920 р. було початкових шкіл—1600; вище-початк.—240; середніх—120; учит. семінар.—6;

учительськ. інститут.—2; високих—3 і заснований був медичний факультет.

Лише в революцію дочекалась Кубань, щоб відчинити аж 3 високі школи: в Катеринодарі з ініціативи інтелігенції та комерсантів заложилося Т-во, яке на свої кошти відкрило Північно-Кавказький Політехнікум; Краєва Рада на краєві кошти заснувала Кубанський політехнікум; а середню музичну школу зреформували в консерваторію. І все це змогли зробити Кубанці, коли ліпші сини Кубані, молоде козацтво, бились на фронті громадянської війни. Коли, хоч і мали ми самостійну Республіку, але Добровольческа армія дуже свавільно господарювала куб. добром і гальмувала кубанські справи. Влада незалежної Кубані була так слаба, що і в цю добу панує лише російська школа, а українізацію можна було починати лише з приватньої ініціативи: в Катеринодарі пані Б. В. Ротар відкрила українську гімназію, а щоб підготувати вчителів для початкових шкіл, треба було українізувати одну семінарію, а в сей час їх вже було 6. І заступник голови Краєвої Ради Г. В. Омельченко, який був отаманом ст. Полтавської, вніс пропозицію на ст. зборі, щоб полтавці постановили „приговор“ перетворити 2 Військову Семінарію в ст. Полтавській на українську. І полтавці, завше чулі к потребам освіти, дали згоду: просити Куб. Краєву Владу українізувати 2 Військову Семінарію; це було весною 1919 р. Але міністер Н. Осв. не спішив виконати прохання передової станиці. Літом 1919 р. були улаштовані курси в Ейську для підготовки вчителів-українців, і з осени ц. р., в перших групах де-яких початкових шкіл, почалось навчання на рідній мові, і в Полтав-

ській семінарії теж в першому класі почалось навчання українською мовою. Відомий українець О. А. Левицький заняв посаду директора семінарії—тоді вже коєдукаційної, бо жіноча семінарія злилась з нею. Так почався національний рух на Кубані.

Від 1920—1923 р. Кубань пережила тяжку кризу господарську й культурну; і національний рух майже припинився. Але в таких тяжких умовах життя Кубань для освіти робила багато; цифрові дані відомого вченого Кубанця Апостолова показують, що і зараз освіта на Кубані, порівнюючи з іншими місцевостями С. С. С. Р., стоїть ліпше. Контрольор високих шкіл С. С. С. Р. констатував, що успішність студентів і постановка в. шкіл на Кубані ліпше, ніж в центрі.

На Кубані, як по всій радянській Росії, змінилась конструкція школи: існують школи I і II ступня та високі школи (Вузи). Крім того збільшилось число фахових шкіл, а взагалі число всіх шкіл зменшилось та навчання в школах лише за платню; вчителі менше отримують, ніж раніш, школи без підручників, без ремонту, а іноді і без палива. Гадаю, що не населення тому виною, а влада та господарська криза, яку ще не зовсім пережила Кубань. Таблиця освіти Кубансько-Чорноморської Округи на 1924 р. подає такі цифри: Високих шкіл 5,—Інститути: Політехнічний, Педагогічний, Медичний, Сільсько-Господарський і „Рабфак“; студентів на Високих школах—2388 і студенток—1437; професорів—364 (з них 27 жінок). Школи-Технікуми—44, учнів—3469, професорів—343. Шкіл посереднього типу—13, учнів—635 і проф.—42.

Шк. II ступня 116, учнів 17449 і професорів 986. Шк. I ступня 1207, учнів в них 214689; учителів

3351. Комуністичн. партійних шк. 7, учнів 505, проф. 42. Ріжних курсів 26, слухачів 669, проф. 83. Клубів для учнів 120. Хат-читалень 273.

Існують на Кубані і наукові інституції: Кубансько-Чорноморський Науководослідчий Інститут; Т-во любителів вивчення Кубані; Експериментальний Інститут Тютюництва; Краєвий Музей з відділами в інших містах Округи; Картинна галерея в Краснодарі (б. Катеринодар); Експериментальні сільсько-господ. станції в Краснодарі, Ейську, Анапі, Сочі, Славянській; Хемично-бактеріологічний Інститут; Біологічна станція та інші. При всіх цих установах та високих школах видаються журнали, наукові праці, бюлетені, та організовані бібліотеки, музеї, провадиться культурно-просвітна праця: курси, зїзди, конференції т. п. В Краснодарі існує „Дім Просвिति“ та видається часопис „Просвіта“, але все це видається по російськи. На Кубані був оден український часопис „Радянський Станишник“ таї той припинили, а стали видавати в Ростові н/Дону „Червоний шлях“, який обслуговує українців всьго Північного Кавказу.

З 1923 р. знову почався національний рух на Кубані, але українізація йде поволі. На початку 1926 р. було українських шкіл 130, учнів 15000 д.; між ними лише 8 шкіл II ступня і оден укр. педтехнікум б. семінарія в ст. Полтавській. Тіше мене надзвичайно, що в ст. Полтавській всі школи українські, а головне, що педтехнікум як педагогічна школа стоїть досить високо. Крім того, засновані українські відділи при Педінституті, при Рабфакулт.; улаштовуються курси для підготовки українських учителів, але цього дуже за мало, що навіть констату-

ють і кубанські комуністи. В цьому шкільному році в повітах з українським населенням всі школи і хатичитальні українізовані і навіть позбавлені посади ті вчителі, які не знають української мови.

Ми позбавлені можливості працювати на рідному терені і ми лише хтіли б, щоб ті, хто зараз на Кубані, або ті,кому не заборонені шляхи туди, щоб всі збагнули велич доби, яку переживає Кубань, і, любовно працюючи в напрямі волі і щастя рідного Краю, сприяли-б здійсненню такої думки нашого поета О. Олеся.

„О, Україно-мати! Зглянься, захисти,
Прости свою доньку безтямну і зрадливу,
Пошли ти янгола, любовно одвести
Від круч дитя твоє сліпе на рідну ниву“.

Т О Л О К В Я С Л О В А

- 1) Конспект описания на русском языке в журнале "Известия Академии наук СССР" (1957, № 10).
- 2) Конспект описания на русском языке.
- 3) Конспект описания на русском языке в журнале "Известия Академии наук СССР" (1957, № 10).

В а н н о в с к и е Я з ы к ы

- 1) Краткое описание в журнале "Известия Академии наук СССР" (1957, № 10).
- 2) Краткое описание в журнале "Известия Академии наук СССР" (1957, № 10).
- 3) Краткое описание в журнале "Известия Академии наук СССР" (1957, № 10).

Тогож автора:

1) Соціяльна опіка на ²молодю в Чехословаччині („Літ. Наук. Вістник“, кн. IV, 1925. Львів).

2) Вибір фаху.

3) Жіночий рух в Галичині і на Кубані. (Календар „Жіночої Долі“ 1927. Коломия).

Виготовлені до друку:

1) Історично - Господарський нарис Кубані — чеською мовою.

2) Жінка й вибір фаху.

3) Виховання дефективних дітей в Чехословаччині.

